

Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE'DE TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ARDL YAKLAŞIMI*

Dr. Öğr. Üyesi İsmail Cem ÖZKURT
Kafkas Üniversitesi, İİBF, Kars, (icozkurt@gmail.com)

Bülent BİLGİR
Kafkas Üniversitesi, SBE, Kars, (bulent_bilgir@hotmail.com)

ÖZET

Turizm, yerleşme amacı taşımadan tarihi ve doğal güzellikleri keşfetmek, gezmek, dinlenmek ve eğlenmek amacıyla gerçekleştirilen aktiviteler olarak tanımlanabilir. Turizm sektörü yarattığı istihdam, sağladığı döviz girdileri ve yatırımları teşvik etme özelliklerinin yanında dış ticaret açıklarını azaltmadaki payı sayesinde gelişmekte olan ülkelerde önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma ile turizm gelirlerinin Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın 1980-2020 yıllarını kapsayan ekonometrik analiz aşamasında Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYH) ile turizmi temsilen turizm gelirlerini kullanarak ekonometrik bir model oluşturulmuştur. Oluşturulan modelde turizm gelirleri ve GSYH arasındaki ilişki ARDL eşbütünleşme analizi yardımıyla incelenmiştir. Sonuç olarak, çalışmanın teorik kısmında belirtilen biçimde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi etkilediği hipotezinin geçerliliğini ölçmek adına yapılan ARDL modeline göre uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde istikrarlı ve anlamlı etkileri olduğu değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir. Hata düzeltme modeli sonuçlarına göre kısa ve uzun dönemin entegre olduğu görülmüştür. Türkiye'nin turizm gizli gücünü büyütmesi ve bu kapsamda turizm gelirlerini çeşitlendirerek artırıcı politikalara yönelmesi sürdürülebilir büyüme sürecinde önemli bir unsur olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Ekonomik Büyüme, Ekonometrik Analiz.

THE RELATIONSHIP OF TOURISM REVENUES AND ECONOMIC GROWTH IN TURKEY: THE ARDL APPROACH

ABSTRACT

Tourism can be defined as activities carried out for the purpose of exploring historical and natural beauties, visiting, resting and having fun without the purpose of settlement. The tourism sector has an important place in the economies of the developing countries, thanks to the employment it creates, the foreign exchange inflows it provides and its ability to encourage investments, as well as its share in reducing foreign trade deficits. With this study, it is aimed to evaluate the impact of the tourism revenues on the Turkey's economic growth. In the econometric analysis phase of the study covering 1980-2020, an econometric model was created using Gross Domestic Product (GDP) and tourism revenues to represent tourism. In the model created, the relationship between tourism revenues and GDP was examined with

* Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi İsmail Cem ÖZKURT'un danışmanlığında Bülent BİLGİR tarafından hazırlanan ve Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde oybirliğiyle Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilen "Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği" isimli tez çalışmasından türetilmiştir.

the help of ARDL cointegration analysis. As a result, according to the ARDL model, which was made to measure the validity of the hypothesis that tourism revenues affect economic growth, as stated in the theoretical part of the study, it was determined that tourism revenues affected economic growth in the long term stable and significantly and there was a long-term cointegration relationship between the variables. According to the results obtained from the error correction model, it is seen that the short and long term are integrated. It will be an important element in the sustainable growth process that Turkey grows its hidden power in tourism and in this context, diversifying its tourism revenues and turning to increasing policies.

Keywords: Tourism, Economic Growth, Econometric Analysis.

1. Giriş

Dünya üzerindeki pek çok ülkede ekonomik büyümenin sağlanması için öncü endüstri olarak turizm sektörü önemli görülmektedir. Bu bağlamda turizm sektörü, ekonomik kalkınmaya yön veren sektörler arasında bulunmaktadır. Turizm sektörünün, ülkelere döviz girişini arttırma, ödemeler dengesi üzerindeki pozitif etkileri ve istihdam yaratmadaki payına bakıldığında ülke ekonomilerine faydası net olarak görülebilmektedir.

Turizm sektörünün doğrudan ve/veya dolaylı olarak ekonomi üzerindeki etkileri, özellikle gelişmekte olan ekonomilerinde bu bacasız endüstriye verilen önemin arttırılmasına neden olmuştur. Bu noktada Türkiye’de 1980’den itibaren turizm sektöründe önemli yatırımlar ve politika uygulamaları kaydedilmeye başlanmıştır. Her geçen yıl artan yatırımlar sayesinde turist sayısında ve buna paralel olarak turizm gelirlerinde kayda değer artışlar yaşanmıştır. Bununla birlikte Türkiye gibi Akdeniz’e kıyısı olan diğer ülkelere bakıldığında Türkiye’nin sahip olduğu potansiyeline karşılık turizmde aldığı payın daha fazla olması gerektiği söylenebilir.

Bu çalışmanın amacı, 1980-2020 yılları arasında Türkiye’de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ekonometrik model aracılığıyla ampirik olarak tespit edilmesidir. Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde turizm kavramı ve turizmin ekonomik etkilerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde turizmin ekonomik büyümeye etkisini incelemeye yönelik yapılmış olan ulusal ve uluslararası çalışmaların yer aldığı literatür taramasına yer verilmiştir. Dördüncü bölüm ARDL yaklaşımı çerçevesinde Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Beşinci bölüm ise sonuç kısmından oluşmaktadır. Çalışmanın tamamında araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

2. Turizm Kavramı ve Turizmin Ekonomik Etkileri

Turizm sektörü, dünya genelinde hızla gelişen sektörlerin arasında yer almaktadır. Ulaşım imkânlarının artmasına bağlı olarak sınırların ortadan kalkması insanların seyahat etme eğiliminin artmasına ve böylelikle de turizm kavramının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu bölümde turizm kavramı tüm detayları ile alınarak Dünya ve Türkiye turizm verilerine yer verilmiştir.

2.1. Turizm Kavramı

Turizm sözcüğü etimolojik olarak, turist sözcüğünden türetilmiştir. Turist kavramı ise Latince'deki "Tornus" kelimesinden türemiştir. En basit tanımıyla turizm, bir yerin tarihi ve doğal güzelliklerini görmek, tanımak, dinlenmek ve eğlenmek amacıyla gerçekleştirilen geziler olarak açıklanabilir. Fakat son dönemlerde hızla gelişen iletişim ve ulaşım sektörlerine bağlı olarak turizm kavramında değişiklikler olmasına sebep olmuştur. Bu değişiklikler neticesinde bireylerin yaşadığı yer dışına çıkarak sürekli yaşamak ve çalışmak dışında farklı amaçlarla yaptıkları seyahatler de turizm olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu kitlesel hareketler beraberinde sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel katkı sağlayarak sosyal bir tanımla beraberinde getirmektedir (Kozak, 2012:1).

Turizm kavramının içeriğinin belirleme çalışmaları 19. yüzyılın sonları itibariyle başlamıştır. Turizm tanımı ilk olarak 1905 yılında Guyer-Feuler tarafından yapılmıştır. Guyer-Feuler'e göre turizm, insan yaşamında her geçen gün artan dinlenme ihtiyacı, farklı coğrafyaları keşfetme istekleri ve diğer toplulukları tanıma isteğine bağlı olarak, ulaşım vasıtalarının gelişimi, sanayi ve ticaretin yoğunlaşması sonucu dünyanın her bölgesinin ulaşılabilir olması ile başlayan modern çağa ilişkin bir olgudur şeklinde tanımlanmıştır (Kozak vd., 2009:1).

Turizmi farklı boyutları ile ele alıp araştırmalar yapan uzmanlar şimdiye kadar farklı ama birbirine benzeyen tanımlar yapmışlardır (Usta, 2016:6). Bu sebeple birçok turizm tanımı bulunmaktadır. Türkçede "seyyah" kelimesi "turist", "seyahat" kelimesi ise "turizm" ifadelerine karşılık gelmektedir. Dilimize Fransızca'dan gelen "turist", "turizm" ve "turistik" kavramlarını ilk olarak İngilizler kullanmıştır. Birçok uzman tarafından kullanılan geçerliliği en yüksek turizm tanımı İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD)'nin de kullandığı W. Hunziker tarafından 1941 yılında yapılmıştır. Hunziker'e göre turizm; para kazanma amacının dışında ve devamlı kalma amacını gütmeyecek biçimde, konaklama ve seyahat faaliyetlerinden oluşmaktadır (Ürger, 1992:10). Bu tanımlardan sonra turizm terimi, Uluslararası Bilimsel Turizm Uzmanları Birliği'nin (International Association of Scientific Experts in Tourism, AIAEST) 1980 yılında yeniden ele almıştır. Bu tanımlamada turizm; *"insanların devamlı ikamet ettikleri, çalıştıkları ve her zamanki olağan ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin dışına seyahatleri ve buralardaki, genellikle turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep ederek, geçici konaklamalarından doğan olaylar ve ilişkiler bütünü"* şeklinde kabul edilmiştir (Denk, 2018:5)

Ticari bir kazanç içermeyen turizmin en fazla kullanılan tanımı; insanların sürekli olarak ikamet ettikleri yerler haricinde geçici konaklamalarından oluşan seyahatlerdir (Kozak, 2012:13). Bayer (1992)'e göre turizm, dinlenme ya da iş amaçlarıyla bir yerden yola çıkarak belli bir konaklama yerine yönelen insani bir faaliyettir.

Turizmin tanımlanmasında tam bir fikir birliği sağlanamadığından turizmi açıklamak ve geçerli bir tanım yapabilmek için bazı noktalar önemlidir. Bu noktaları özetlemek gerekirse (Akman, 2007:8; Bayer, 1992:3; Denk, 2018:5; Ürger, 1992:10);

- Sürekli yaşanan bölgenin dışında bir yer değişikliği,
- Süreklilik olmaması
- Ekonomik kazanç gütmemesi

- Konaklama ve gidilen yerdeki işletme ürünlerini tüketme
- Geri dönüş

Günümüzde birçok insan sürekli yaşadıkları bölgelerden farklı sebeplerle geçici olarak uzaklaşma isteği duymaktadır. Bu nedenler; gezme, dinlenme, eğlenme, öğrenme, sosyal yaşantılardaki değişim, ekonomik ve kültürel etkileşim olarak sıralanabilir (Barutçugil, 1989:15).

2.2. Turizmin Ekonomik Etkileri

Turizm faaliyetleri bireylerin kişisel gelirlerini artırarak ülke içinde refah düzeyini olumlu anlamda etkilemekte, artan yatırımlar ile ülkelerin gelişmişlik düzeyini artırarak insan kaynakları ve bölgesel altyapı olanakları üzerinde önemli gelişmelere sebep olmaktadır. Turizm sektörü yarattığı ekonomik etkiler sayesinde bir döviz kaynağı olarak öteki sektörlerle karşılaştırıldığında çeşitli avantajlara sahiptir. Bu avantajlar aşağıdaki gibi sıralanabilir (İçöz, 2005:182-184):

- Dışsatım yapan gelişmiş ülkeler dünya pazarında hammadde fiyatları üzerinde büyük oranda söz sahibi olmaktadır. Ancak turizm sektöründe ülkeler sunduğu turistik mal ve hizmet fiyatlarında kontrol gücüne sahiptir.
- Gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelere nazaran dışsatım malların rekabetinde çeşitli üstünlüklere sahipken turizm sayesinde her ülke kendi turizm avantajını kullanarak döviz arzını artırabilmektedir.
- Turizm pazarlarının istikrarından dolayı turizmden elde edilen kazançlar devamlılık gösterebilir.
- Sanayi ve hammadde alımlarında talebin yarattığı bütçe açıkları turizm gelirleri sayesinde dengelenebilmektedir.
- Maliyetinin az olması bakımından diğer sektörlerle rekabet avantajı söz konusudur.

2.2.1. Turizmin Ödemeler Dengesi Üzerine Etkileri

Dışa açık ekonomilerde ülkenin yabancı ülkelerle gerçekleştirdiği mal, hizmet, faktör ticaretleri ile sermaye hareketlerinden oluşan ekonomik ilişkileri ödemeler bilançosu içerisinde incelenir. Ödemeler bilançosu bir ülkede uygulanan iktisadi ve mali politikaların başarısının bir göstergesi olması nedeniyle denge ya da dengesizlik durumu ekonominin içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Ödemeler dengesi; ticaret dengesi, cari işlemler dengesi ve sermaye hareketleri dengesinden oluşmaktadır. Turizm gelirleri temel olarak cari işlemler dengesinde döviz kazandırıcı faaliyet olması nedeniyle etkindir. Ödemeler bilançosunda meydana gelecek olan dengesizlikler diğer makroekonomik değişkenleri de olumsuz etkilemektedir. Makroekonomik açıdan önemli bir gösterge olan ödemeler dengesi aynı zamanda gelişmişliğin bir göstergesi olarak da kabul edilmektedir. Turizm gelirleri ödemeler dengesine olumlu katkı sağlarken konaklama, ulaşım, turlar, hatıra eşya alımları gibi seyahat gelirleri ve giderleri, turizm gelir ve giderleri, turizme bağlı döviz gelirleri dikkate alınmaktadır (İçöz, 2005:236). Ülkelerin ekonomik durumunun değerlendirilmesinde önemli bir gösterge olan ödemeler dengesinde meydana gelen açıkları kapatmada turizm sektöründen elde edilen döviz gelirleri önemli bir rol oynayabilmektedir.

2.2.2. Turizmin Fiyat İstikrarına Etkisi

Fiyat, tüm sektörlerde olduğu gibi turizm sektörüne olan talebi etkileyen kriterlerin başında gelmektedir. Turist gönderen ülkeler açısından, ulaşım maliyetleri, tanıtım hizmetleri gibi etkenler seyahat edilecek bölgeyi belirleyen en önemli etkenlerdendir (Olalı & Timur, 1986:82). Fiyat istikrarının sağlanamamasının sonucu olarak enflasyon, dikkate değer bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Enflasyon, fiyatlar genel düzeyinin devamlı ve sürekli artmasıdır. Buna göre turizmin etkilendiği enflasyon türlerinin başında talep ve maliyet enflasyonu gelmektedir. Üretim giderlerinde artışın yanı sıra yatırım maliyetlerindeki artış maliyet enflasyonuna sebep olmaktadır. Bu artışlar sonucunda turizm işletmelerinin ihtiyacı olan yatırım mallarındaki fiyat artışı turistik hizmet fiyatlarının da artmasına sebep olmaktadır (Yağcı, 2003:171). Enflasyonist etkilerin baskın olduğu zamanlarda uluslararası rekabet gücünü fiyat avantajına dayandıran Türkiye ve benzer ülkelerde enflasyonun turizm üzerinde negatif etkileri de olabilmektedir (İçöz & Kozak, 2002:35).

2.2.3. Turizmin Döviz Arz ve Talebine Etkileri

Turizm faaliyetlerinin ülke ekonomisine en önemli katkısı ülkeye döviz girişi sağlamasıdır. Ekonomik anlamda turizmden fayda elde edebilmek için ilgili dönemdeki turizm gelirlerinin turizm giderlerinden fazla olması gerekir. Yurtdışından gelen turistlerin ülkede bıraktıkları döviz miktarı ülkedeki döviz harcamaları ile karşılaştırıldığında dövize olan arz ve talebi etkilemektedir. Ülkeye gelen turistlerin mal veya hizmet satın almaları buna karşılık ülkeden giden vatandaşların da gittikleri ülkede mal veya hizmet satın almaları döviz arz ve talebi oluşturmaktadır. Turistik faaliyetler sonucu ülkeye gelen turistlerin yaptıkları harcamalar sonucu ödedikleri döviz miktarı o ülkenin döviz geliri olmaktadır ve döviz arzını yaratmaktadır. Döviz girişlerinin döviz çıkışlarından fazla olması durumunda ödemeler dengesi açıklarının kapatılmasında önemli rol oynamaktadır (Doğan, 2004:142).

2.2.4. Turizmin İstihdama Etkisi

Turizm sektörü emek faktörünün yoğun olarak kullanıldığı bir sektördür. Turizm sektörünün gelirleri bu sektöre bağlı diğer sektörleri de etkileyerek dolaylı istihdam olanağı sağlamaktadır. Bu özelliği ile ülke ekonomisinde genel istihdam oranını artırarak olumlu katkı sağlamaktadır. Turizm sektöründe otomasyon ve bilgisayar sistemleri dışında makineleşme oldukça sınırlıdır. Bu durum emek yoğun üretimin fazla olmasıyla istihdam etkisi yaratırken bağlı bulunduğu diğer sektörlerde de yeni iş olanaklarını artırmaktadır (İçöz, 2005:272). Ülke ekonomisine katkı sağlayan turizm sektörü istihdam olanakları aşağıdaki gibi sıralanabilir (Şit, 2016:103):

- Konaklama ve yiyecek-İçecek sektöründe yapılan harcamalar nedeniyle bu sektörlerin etkilediği doğrudan istihdam.
- Hizmet sunumu içerisinde yer alıp, yapılan harcamalarla oluşmayan, ancak turizmle doğrudan bağlantılı diğer sektörlerdeki dolaylı istihdam.
- Bölgede turizmle uğraşan ve elde ettiği geliri tekrar harcayan bireylerin oluşturduğu ek istihdam.

2.2.5. Turizmin Gelir Etkisi

Turizm yatırımları için yapılan harcamalar gelir akımına sebep olarak çarpan etkisi sayesinde başlangıç yatırımını aşan bir gelir etkisiyle sonuçlanır. Toplam turizm yatırımında oluşan her artış ulusal gelirden de artışa yol açmaktadır. Yatırımlar altyapı ve konaklama tesislerinin inşaatlarında kullanılan diğer üretim faktörlerinin yatırıma etkisi ile gelir oluşturur. Turizm yatırımları ile gelir elde edenler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (İçöz, 2005:253).

- Turizm planlamasında çalışan tüm görevliler
- Bölgedeki arazi sahipleri
- Turizm yatırımında çalışan personel
- İnşaat malzemelerinin üreticileri ve satıcıları
- Kamu kurumları ve yerel yönetimler
- Hizmetin gerçekleşmesine katkı sağlayanlar

Turizm yatırımı ile yapılan harcamalardan gelir elde edenler bu gelirlerin bir kısmını biriktirirken kalan kısmını harcayarak yeniden gelir oluşmasına katkı sağlarlar.

2.2.6. Turizmin Sosyal Etkileri

Dünyada hem sosyal hem de ekonomik etkileri her geçen gün artan turizm sektörü, insanların sosyal, psikolojik ve fiziksel gereksinimlerini belli zaman aralıklarında ve farklı mekânlarda karşılayan güçlü ve önemli sektörlerin başında gelmektedir (Usta, 2016:51). Bu özelliğinin yanı sıra genelde ülke ekonomisi özelde ise bireylerin ekonomik koşullarında yarattığı olumlu değişikliklerle ekonomik sebeplerden kaynaklanan sorunların çözümünde ve sosyal kalkınmada en etkili araçlardan biri olarak tanımlanabilir.

Turizmin faydaları arasında kültürel fonksiyonlar önemli bir yer tutmaktadır (Korkmaz, 2001:118). Turist ve ziyaret edilen toplumun kültürel özellikleri farklılık göstermektedir. Buna paralel olarak kültürel alışveriş ile beraber toplumda sosyal değişim gerçekleşmektedir.

Turizmin sosyo kültürel etkilerini üç temel kaynağa bağlayan Akman (2007) çalışmasında, bu kaynakları bölgeye gelen turistler, yerel halk ve bunlar arasındaki etkileşim olarak belirtmektedir. Akman (2007) söz konusu çalışmasında, turizmin kültürel gelişme, sosyal dönüşüm, yapılan altyapı yatırımları ile yerel halkın refah şartlarında artış, eğitim ve farklı toplumlar arasında iletişimin sağladığı faydaları olumlu gelişmeler arasında göstermektedir. Yerel halkın kültüründeki yozlaşma, ticaret ve geleneksel değerlerde yaşanan turizm kaynaklı değişimi ise olumsuz yönler olarak ele almaktadır.

Turizm destinasyonlarında etkileşim içerisinde olan turist ve yerel halk sahip oldukları farklı sosyo kültürel özelliklerden dolayı uyum sağlama ve iletişim kurmada zorluklar yaşayabilmektedir. Bölgeye gelen turistler dinlenme ve eğlenme gereksinimlerini kendi kültürlerine göre giderirken yerel halkın alışkın olmadığı bazı davranışlar sergileyebilirler. Bu da aralarında bir takım çatışmalara sebep olabilmektedir. Yapılacak olan turizm planlamalarına yerel halkın dâhil edilmesinin bu çatışmaları en aza indirmede veya tamamen ortadan kaldırmada etkili olacağı düşünülmektedir (Ataman, 2019:35).

Turistlerin gittikleri ülkelerde yaşayan halkların inanç yapılarında, yaşam biçimleri ile giyim tarzlarında değişiklik ve turizm bölgelerine göçü artırması gibi olumsuz sonuçları olabilmektedir (Baki, 2008:21). Bu bağlamda ev sahibi toplumun örf, adet, manevi iklimleri ve değer yargılarında bu etkinliklerin izlerini görmek mümkündür (Kolit, 2019:40).

2.2.7. Turizmin Diğer Sektörler Üzerine Etkisi

Turizm gelirleri, bölge ve ülke ekonomisinde sağladığı katkıların yanı sıra tarım, sanayi ve hizmetler sektöründeki birçok alanını da etkilemektedir. Sanayileşme ile turizm birbirleriyle zıt görünse de turizm yatırımları bulunduğu bölgede sanayileşmeyi teşvik etmektedir. Turizm, ülkeye gelen turistlerin ihtiyacını karşılamaya yönelik sanayi dallarının kurulup gelişmesini teşvik edici bir rol oynamaktadır.

Bir yöredeki turistik arz ve talepler o yörede hizmet sektörünün önem kazanarak gelişmesine katkı sağlar. Turizmin içinde bulunduğu hizmet sektörü üzerindeki etkileri aşağıdaki şekilde incelenmektedir (Olalı & Timur, 1988:113);

- Tüketim ile ilgili gıda sektörü
- Yatırım alanları ile ilgili olarak inşaat, mobilya, elektrik, boya vb.
- Lüks hizmetlerle ilgili antikacı, kuyumcu, sauna işletmecisi vb.
- Eğlence yerleri, animasyon etkinlikleri, gece kulübü vb.
- Kamu hizmetleri yol, kanalizasyon, haberleşme ve sosyal konutlar vb.

Turizmin etkilediği sektörlerden bir diğeri olan tarım sektöründe üretimin artmasına katkı sağlarken sektörün geliri artarak yeni istihdam olanakları sağlamaktadır. Turistlerin besin ihtiyaçları tarım sektörünün üretim kalitesini artırarak bu ürünlerin değerlerinde artışa sebep olmaktadır. Yapılaşmayı artırdığı için tarım alanlarının azalması, toprağa bağlı üretimin azalması, ekilebilir arazi miktarının azalması, tarımın gelişmesi için teçhizat ve makineye harcanan paranın azalması, orman alanlarının imara açılması, sit alanında yapılaşma, çevre ve deniz kirliliği gibi olumsuz etkileri de vardır (İçöz, 2005:299). Ancak ülke ekonomisine katkıları düşünüldüğünde elde edilen turizm geliri tarımdan elde edilecek gelirden daha fazla olabilmektedir. Böyle bir durumda özellikle tarımsal gelirlere aşırı bağımlı olan ülkelerde turizm faaliyetleri için gerekli potansiyel var olduğu takdirde turizm iyi bir alternatif olabilmektedir.

2.3. Turizmin Olumsuz Etkileri

Bu noktaya kadar turizm sektörünün pozitif etkileri üzerinde durduğumuz çalışmada bu başlık altında turizmin olumsuz etkilerine değinilmektedir. Bu etkiler aşağıda sıralanmaktadır (Arslan & Çetiner, 2020:5);

- Zamansal gelir değişiklikleri
- İthalata eğilim
- Yerel bazda fiyatlar genel seviyesinde artış
- Fırsat maliyeti

Gelir dağılımının eşit olmaması da olumsuz etkilere sebep olabilmektedir. Ülke ekonomilerinde enflasyon farklı şekillerde görülebilir. Yabancı turistlerin harcamalarının fazla olması, turizm bölgelerinde toplam talebin artmasıyla o bölgede bulunan mal ve hizmet fiyatlarının artmasına neden olmaktadır. Talep artışı talep enflasyonuna neden olmaktadır. Zincirleme etkilerle gayrimenkul ve arsa fiyatlarının artması, tarım alanların turizme açılmasıyla tarımsal ürünlerin üretiminde meydana gelen azalmalar enflasyonist baskılara yol açmaktadır. Turizm sektöründe enflasyonist baskı oluşmasının sebeplerini aşağıda bulunan üç maddede özetlemek mümkündür (Altınışık, 2020:31-32);

- Net döviz gelirinin döviz giderlerinden az olması, döviz arz-talep dengesini ve fiyat istikrarının bozulması enflasyona yol açacaktır.
- Diğer sektörler ile kıyaslandığında gelir ihtimalinin daha fazla olması bu sektöre iş ve yatırımcı akınına başlatabilir. Bu akın turizm sektöründe ve genel ekonomide enflasyonist baskı oluşturabilir.
- Turizm dolayısıyla harcanan milli paranın turizmden elde edilen gelir toplamından fazla olması enflasyonist baskı oluşturabilmektedir.

3. Literatür Taraması

Çalışmanın bu bölümünde Dünya’da ve Türkiye’de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen ekonometrik çalışmaların yer aldığı literatür taramasına yer verilmiştir.

Balaguer & Jorda (2002), çalışmalarında, İspanya’ya ait 1975Q1-1997Q1 dönemini kapsayan turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkileri Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testleri yardımıyla test edilmiştir. Çalışma sonucunda Johansen Eşbütünleşme Testi’ne göre değişkenler arasında uzun vadeli istikrarlı bir ilişkinin var olduğu, Granger Nedensellik Testi’ne göre ise turizmin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna varılmıştır.

Uysal vd. (2004), çalışmasında 1992-2003 dönemlerini kapsayan turizm gelirleri ve ekonomik büyüme verileri ADF, Granger Nedensellik Testi ve regresyon analizi yardımıyla incelenmiş olup, karşılıklı bir ilişkinin tespit edildiği çalışma sonucunda turizmin ekonomik büyümeye pozitif etki ettiği sonucuna varılmıştır.

Yıldırım & Öcal (2004), çalışmalarında 1992-2003 dönemlerine ait yıllık reel turizm gelirleri, GSMH, yatırımları temsil eden reel tasarruflar ve işgücü VAR analizi yöntemi ile analiz edilmiş, analiz sonrasında değişkenler arasında kısa dönemde bir ilişki bulunmadığı ancak uzun dönemde turizm gelirlerinde meydana gelen değişimlerin ekonomik büyümeyi arttırdığı sonucuna varılmıştır.

Ongan & Demiröz (2005), çalışmalarında 1980Q1-2004Q2 dönemleri arasında turizm gelirleri ile GSMH arasındaki ilişkiyi Granger Nedensellik Testi kullanılarak incelemiş olup, çalışma sonucunda değişkenler arasında kısa ve uzun dönemde turizm gelirleri ile büyüme arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Bahar (2006), analizinde 1963-2004 döneminde turizm gelirleri ile GSMH değişkenlerine ait zaman serisi VAR modeli ile değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda turizm gelirlerinin

ekonomik büyümeyi tek yönlü etkilemesi nedeniyle aralarında bir nedensellik ilişkisi bulunmuş ve turizm gelirlerindeki %1'lik bir artışın GSMH'yi uzun dönemde %0,16 oranında arttırdığı tespit edilmiştir.

Yavuz (2006), çalışmasında 1992Q1-2004Q4 dönemlerine ait turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisini ölçmek amacıyla Granger ve Toda-Yamamoto yaklaşımlarını kullanmış, analizleri sonucunda turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin varlığına rastlanılmamıştır.

Aslan (2008), çalışmasında 1992Q1-2007Q2 dönemlerini incelemiş, araştırmada Johansen Eş Bütünleşme ile Granger Nedensellik Testi kullanılmış olup, araştırma sonucunda turizmin ekonomik büyümeyi teşvik ettiği ve aralarında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

Kızılgül & Erbaykal (2008), çalışmalarında 1992Q1-2006Q2 dönemlerine ait veriler kullanılmış olup, Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi test sonuçlarına göre ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Literatürde daha önceden elde edilen sonuçlardan farklı bir biçimde elde edilen bu sonuç üzerine turizm gelirlerinin artırılabilmesi için ekonomik büyümenin sürdürülebilir hale getirilmesi tavsiye edilmiştir.

Bahar & Bozkurt (2010), araştırmalarında gelişmekte olan 21 ülkeye ait 1998-2005 dönemlerini kapsayan iki aşamalı GMM-Sistem analizi yapılmış ve araştırma sonucunda gelişmekte olan ülkeler açısından turizm ve ekonomik büyüme arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin varlığı ortaya konulmuştur. Ayrıca turizm gelirlerinde %1'lik bir artışın ekonomik büyümeye %2,825'lik bir katkı sunduğu saptanmıştır.

Hepaktan & Çınar (2010), çalışmalarında 1980-2008 dönemindeki aylık veriler kullanılmıştır. Çalışmada net turizm gelirleri ve turist sayılarının dış ticaret dengesi ve büyüme üzerine etkileri Granger Nedensellik Analizi yardımıyla incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuca göre turizm gelirleri ve yabancı turist sayıları dış ticaret bilançosunun Granger nedenidir. Turizm sektörünün dış ticaret dengesi üzerinde etkisinin var olduğu belirtilmekle birlikte büyüme üzerinde bir etki tespit edilmemiştir.

Arslantürk vd. (2011), çalışmalarında Güney Afrika'da 1963-2006 yıllarına ait GSYH ve turizm gelirleri arasındaki ilişki Granger Nedensellik ve Vektör Hata Doğrulama Modeli ile incelenmiştir. Araştırmadan elde edilen sonuca göre turizm gelirleri ve GSYH arasında nedensellik ilişkisine rastlanılmamıştır. Turizm gelirlerinin GSYH'da 1985 ve 1990 yıllarında birer kırılma meydana getirmeleri sonucunda Güney Afrika'da turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Dritsakis (2012), çalışmasında 7 Akdeniz ülkesine (Fransa, Türkiye, İspanya, Yunanistan, İtalya, Güney Kıbrıs ve Tunus) ait 1980-2007 dönemlerine ait yıllık turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Değişken olarak GSYH, reel efektif döviz kuru, turist sayısı ile kişi başına reel turizm gelirleri seçilmiştir. Çalışma sonucunda göre, eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiş uzun dönemli katsayıların belirlenmesi için FMOLS tahmin sonucunda turizm gelirlerinin kişi başına reel gayri safi yurtiçi hâsılda daha fazla etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Analize dâhil edilen ülkelerde reel döviz kurunda artışlar yaşandığı ve

bu artışların da ekonomik büyüme oranları üzerinde önemli etkileri olduğu tespit edilmiştir. Ancak Tunus ve Türkiye'nin gelir alanında diğer ülkelerin Euro bölgesinde olması nedeniyle dezavantajlı olduğu belirtilmektedir.

Polat & Günay (2012), çalışmalarında, 1969-2009 dönemlerine ait turizm gelirleri, ihracat gelirleri ve GSMH değişkenleri Johansen Eşbütünleşme Testi ve nedensellik analizine göre incelenmiştir. Johansen eşbütünleşme testi sonucunda ait turizm gelirleri, ihracat gelirleri ve GSMH değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki belirlenmiştir. Çalışma sonucunda turizm ve ihracat gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru (Granger anlamında) tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Bozkurt & Topçuoğlu (2013), çalışmalarında, 1970-2011 dönemini kapsayan yıllık GSMH, turizm gelirlerinin ihracat içindeki payı, ithalat ve ihracat toplamının GSYH'ya oranı ve reel döviz kuru değişkenleri Engle-Granger Testi ve Hata Düzeltme Modeli kullanılarak test edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuca göre değişkenler arasında uzun ve kısa dönemde karşılıklı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Chou (2013), 1988-2011 dönemlerini kapsayan yıllık turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini 10 ülke (Letonya, Slovakya, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), Polonya, Çek Cumhuriyeti, Bulgaristan, Romanya, Estonya, Macaristan ve Slovakya) verilerini kullanarak Granger Nedensellik Analiz yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Çalışma sonucunda büyüme hipotezinin Letonya, Slovakya ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi için geçerli olduğu, Polonya ve Çek Cumhuriyeti için ise tam tersi sonuçlara ulaşılmıştır.

Çoban & Özcan (2013), 1963-2010 dönemlerini kapsayan çalışmalarında turizm ile ekonomik büyüme verileriyle Johansen Eşbütünleşme ve Nedensellik Testi ile analiz yapılmış olup, sonuçta değişkenler arasında kısa dönemde bir ilişki olmamasına rağmen uzun dönemde turizmin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği tespit edilmiştir.

Koyuncu (2014), Türkiye'de turizm gelirleri ve cari açık, ekonomik büyüme hızı ile döviz kuru arasındaki ilişki 1980-2013 döneminde Granger Nedensellik Testi yardımıyla incelenmiştir. Elde edilen sonuca göre değişkenler arasında çift yönlü bir ilişki vardır. Turizm geliri ile döviz kuru arasındaki nedensellik ilişkisine göre turizm faaliyetleri ülkeye gelen döviz miktarını arttırmaktadır. Bunun yanı sıra turizm gelirlerinin cari açığın finansmanında önemli bir kalem olduğu sonucunu da ulaşılmıştır.

Algan & Gencer (2015), 1992Q1-2010Q2 dönemi verileri kullanılarak turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki Johansen ve Juselius Eşbütünleşme Testi ile incelenmiştir. Test sonucunda turizm geliri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığı ve yapısal kırılmalı Gregory-Hansen Eşbütünleşme Testi sonucunda ise söz konusu değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin var olduğu ortaya konulmuştur. Değişkenler arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmiş ve bu ilişkiye bağlı olarak uzun dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru olumlu etki tespit edilmiştir.

Balıkçoğlu & Oktay (2015), çalışmalarında, 2003Q1-2014Q2 dönemini kapsayan turizm ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi kamu politikaları doğrultusunda Granger Nedensellik Testi ile incelenmiştir. Çalışmada ekonomik büyüme ve turizm arasında tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Dücan vd. (2015), 2005-2015 döneminde Türkiye, Yunanistan, İspanya, İtalya, Fransa ve Portekiz'in ekonomik büyümelerinde turizm gelirlerinin katkısı Granger Nedensellik Testi kullanılarak incelenmiş olup araştırma sonucunda değişkenler arasında iki yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Esen & Özata (2015), 2003Q1-2015Q4 dönemlerini kapsayan üçer aylık veriler ARDL modeli yardımıyla reel GSYH, gelen turist sayısı ve reel döviz kuru değişkenleriyle incelenmiş sonuç olarak turizm odaklı büyüme hipotezinin Türkiye için desteklediği sonucuna ulaşılmıştır. Turizmin GSYH'yi kısa ve uzun dönemde olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Yine çalışmada Granger Nedensellik Testi ve Toda-Yamamoto yaklaşımı kullanılarak turizm ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Tandoğan & Genç (2016), çalışmalarında 1980-2013 dönemlerini kapsayan turizm ile ticari açık arasındaki ilişki VAR modeli ve Toda-Yamamoto Nedensellik yaklaşımı kullanılmıştır. Araştırma sonucunda çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışmadan elde edilen önemli bir tespit turizm sektörünün ticari açıklığı arttırdığı şeklindedir. Bu sonuca göre ticari açıklarda meydana gelen artışlar turizm sektörünü olumlu yönde etkileyecektir.

Karaçor & Konya (2017), 1963-2014 dönemine ait turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ADF, regresyon analizi ve Granger Nedensellik Testi kullanılarak incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuca göre kısa dönemde bir ilişkiye rastlanılmamışken uzun dönemde turizmin ekonomik büyümeyi etkilediği ve turizm gelirlerinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın ekonomik büyümeyi 0,5 birim azalttığı sonucuna varılmıştır.

Şahin (2017), çalışmasında Türkiye'nin de içinde bulunduğu 20 Akdeniz ülkesine ait 2000-2015 dönemlerine ait bağımlı değişken olarak kişi başına gelir artışı, bağımsız değişken olarak ise turizm gelirleri, işgücüne katılım oranı, kamu tüketim harcaması, gayri safi sermaye oluşumu ve ortaöğretimde okullaşma oranları seçilmiştir. Çalışmada GMM tahminci yöntemi ve tutarlılığın testinde Wald, Sargan ve Arellano-Bond Testi uygulanmış sonucunda ekonomik büyüme ile kamu tüketim harcaması arasında anlamlı ve negatif ilişki olduğu, diğer değişkenlerde ise pozitif ve anlamlı ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Analizden elde edilen sonuca göre turizm ekonomik büyümeyi arttırmaktadır.

Çınar & Ülker (2018), 1977-2013 dönemlerini kapsayan Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)'ne ait GSYH ve turizm gelirleri ARDL yöntemiyle incelenmiştir. Çalışma sonucunda Türkiye için turizm gelirleri ile GSYH arasında kısa ve uzun dönemde bir ilişki tespit edilmiş ve turizm gelirleri ile GSYH arasında tek yönlü bir dolaylı nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Ancak KKTC için GSYH ile turizm gelirleri arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Çoban vd. (2018), 2000-2016 yılları arası çeyreklik dönemlerde toplam turizm gelirleri, GSYH, dış ticaret dengesi, döviz kuru ve turist sayısı değişkenlerini kullanılmıştır. Gregory-Hansen ve RALS eşbütünlük testleri kullanılarak yapısal kırılmalar incelenmiştir. Granger Nedensellik Analizi sonucunda çalışmada, turizm gelirleri, turist sayısı, GSYH, reel efektif döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasında hem kısa hem de uzun dönemde ilişki olduğu belirlenmiştir.

Dilber & Kılıç (2018), yaptıkları çalışmada 1995-2016 dönem aralığında turizm gelirleri ile GSYH değişkenleri kullanılarak Engle-Granger Eşbütünleşme Testi ile VAR analizi kullanılmıştır. Sonuçta turizmin ekonomik büyümeye pozitif etki ettiği ve turizm gelirleri ile GSYH arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı sonucuna varılmıştır.

Furmolly & Uludağ (2018), 1963-2015 dönemlerine ait VAR modeli, Johansen Eş Bütünleşme ve Granger Nedensellik Testi yardımıyla gelen turist sayısı, GSYH ve GSYH büyüme hızı değişkenleri kullanılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı, Granger Nedensellik Testi'ne göre turist sayısının, GSYH ve GSYH büyüme oranını tek yönlü olarak etkilediği sonucuna varılmıştır.

Gövdeli (2018), 1963-2015 dönemlerini kapsayan yıllık turizm gelirleri ve ihracatın ekonomik büyüme üzerinde olan etkisi Maki Eşbütünleşme Testi ile seriler belirlendikten sonra FMOLS Eşbütünleşme Testi ile eşbütünleşme katsayıları belirlenmiştir. Daha sonra Bootstrap Nedensellik analizi yapılmış olup, çalışma sonucunda ihracattan ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi belirlenirken, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin varlığına rastlanılmamıştır.

Şahin (2018), 1980-2016 dönemine ait turizm gelirleri ile ekonomik büyüme verileri yıllık olarak kullanılmış, öncelikle VAR modeli uygulanmış sonrasında ise Granger ve Johansen yöntemleri ile analiz edilmiş olup, çalışma sonucunda değişkenler arasında hem kısa hem de uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna varılmıştır.

Altiner (2019), 1969-2018 yıllarına ait ekonomik büyüme, turizm, enflasyon, nüfus ve reel döviz kuru yıllık verileri kullanılarak ARDL yaklaşımı uygulanmış olup, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Araştırma sonucunda uzun dönemde turizmin ekonomik büyümeyi anlamlı ve pozitif etki ettiği görülmüştür. Ayrıca enflasyon değişkeninin ekonomik büyüme değişkeni üzerindeki etkisinin anlamsız ve negatif olduğu, hata düzeltme sonuçlarına göre nüfus artışının ekonomik büyüme üzerinde etkisinin bulunmadığı, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında ilişkinin pozitif yönde olduğu ortaya konulmuştur.

Dereli & Akış (2019), 1970-2016 dönemlerini kapsayan turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Granger Nedensellik Testi ve Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi yöntemleri ile incelenmiştir. Çalışma sonucunda ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında kısa dönemde nedensellik ilişkisi bulunmazken, uzun dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkinin var olduğu sonucuna varılmıştır.

Kırca vd. (2019), 1995-2017 dönemlerine ait turizm talebi ve GSYH ilişkisini analiz etmek için Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik testi kullanılmıştır. Yapılan eşbütünleşme testine göre değişkenler arasında anlamlı ve uzun dönemli bir ilişki Granger Nedensellik Testi sonucunda ise kısa dönemde uluslararası turizm talebinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisinin tek yönlü olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Saçık vd. (2019), çalışmalarında 2003-2018 dönemini kapsayan çeyrek yıllık veriler kullanılarak turizm gelirleri ve cari işlemler dengesi üzerindeki etkileri analiz etmek amacıyla VAR analizi ve Granger Nedensellik Testi uygulanmıştır. Çalışma sonucunda değişkenler arasında iki yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı ortaya konulmuştur. Aynı zamanda turizmden sağlanan döviz gelirlerinin cari işlemler hesabındaki etkisinin zayıf olduğu da tespit edilmiştir.

Arslan & Çetiner (2020), çalışmalarında 2008-2019 dönemlerine ait aylık veriler kullanılarak turizm gelirleri ile döviz kuru arasındaki ilişki Johansen Eşbütünleşme Testi, Granger Nedensellik Analizi ve VAR analizi yardımıyla yapılmıştır. Araştırma sonucunda değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olmakla birlikte ilişkinin düşük düzeyde gerçekleştiği görülmüştür. Döviz kurunda meydana gelen artışın Türkiye’de turizm talebini canlandırdığı ve turizm gelirlerini arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Pata (2020), çalışmasında, 1963-2017 dönemleri arasında tarım, hizmet sektörü ile sanayi, turizm gelirleri ile turist sayısı arasındaki ilişkiler Bootstrap ARDL yaklaşımı, Hacker-Hatemi-J simetrik ve Hatemi-J asimetric nedensellik testleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda Bootstrap ARDL yaklaşımına göre değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı ve simetrik ve asimetric nedensellik analizleri sonucunda turizm gelirlerinden hizmet sektörüne doğru tek yönlü, asimetric nedensellik analizi sonucunda da tarım sektörüyle turist sayısı arasındaki nedensellik ilişkisinin çift yönlü olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca turizm odaklı büyüme hipotezinin Türkiye için hizmet ve tarım sektöründe de geçerli olduğu doğrulanmıştır.

Ballı vd. (2020), çalışmalarında 1963-2016 dönemini kapsayan ve turist sayısı, turizm geliri ve kişi başına düşen GSYH değişkenleri Granger Nedensellik Testi ile incelenmiştir. Çalışma sonucunda turist sayısı ile GSYH değişkenleri arasında tek yönlü ve doğrusal olmayan ve GSYH ve turizm gelirleri arasında çift yönlü doğrusal olmayan nedensellik ilişkisinin varlığı ortaya konulmuştur.

Sarıdoğan (2020), çalışmasında, 1987-2018 dönemlerine ait yıllık turizm gelirleri ve ekonomik performans arasındaki ilişki test edilmiş bu amaçla GSYH ve turizm gelirleri değişkenleri kullanılmıştır. Bunlara ilaveten kontrol grubu olarak da üretim faktörlerini temsilen işgücü ve sermaye analize dâhil edilmiştir. ADF ve PP birim kök testi sonucunda eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiş sonrasında Zivot ve Andrews Testi ve Gregory-Hansen Eşbütünleşme Testi ile turizm gelirleri ve tüm değişkenler arasında uzun vadeli pozitif etki ve anlamlı bir ilişkinin varlığına rastlanılmıştır.

Yurtkuran (2020), çalışmasında 1964-2017 dönemine ait turizmin ve finansal gelişimin GSYH’ya etkisi ARDL, FMOLS, DOLS ve CCR tahmincilerinden elde edilen katsayılarına göre uzun dönemde turizm gelirlerinde meydana gelen artışların ve finansal sistemde meydana gelen gelişmelerin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği görülmüştür. Hata Düzeltme Modeli (VECM) sonuçlarına göre ise tek yönlü ilişki kısa dönemde finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru iken uzun dönemdeki tek yönlü ilişkinin ise turizm gelirleri ve finansal gelişmelerden ekonomik büyümeye doğru olduğu tespit edilmiştir.

Literatürde yer alan çalışmaların büyük çoğunluğunda turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçla literatürde yer alan çalışmalardan elde edilen sonuçlar uyumludur. Literatür çalışmalarının çoğunluğunda turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkide bulunduğu tespit edilmiştir. Çalışma bu açıdan da uyumludur. Gerek literatürde yer alan çalışmalardan elde edilen gerekse bu çalışmadan elde edilen sonuçlarla teorinin öngördüğü turizm ekonomik büyüme arasındaki ilişki ve etki konusundaki görüşler birbiriyle uyumludur. Nedensellik ilişkisinin tespiti amacıyla yapılan çalışmalarda bazen tek bazen de çift yönlü bir ilişki tespit edilmiş olmakla birlikte nedensellik ilişkisinin genel olarak turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye şeklinde olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada nedensellik analizine yer verilmediği için literatüre bu açıdan katkı sunulamamıştır.

4. Türkiye’de Turizm Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ekonometrik Analiz

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’de turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye olan etkileri ekonometrik analiz yöntemiyle tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda 1980-2020 yıllarını kapsayan yıllık veriler TCMB, World Databank ve TÜİK üzerinden temin edilen turizm gelirleri ve GSYH’den oluşan değişkenler seçilmiştir.

Yapılan literatür taramasında turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye olan etkisinin birçok araştırmacı tarafından araştırıldığı görülmektedir. Ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasında yapılan çalışmalar incelendiğinde kullanılan ekonometrik analiz yöntemleri, değişkenler ve analiz dönemleri farklılık göstermektedir. Ancak yapılan çalışmalar sonucunda değişkenler arasında bulunan ilişki hakkında tam bir fikir birliği bulunmadığı görülmektedir. Tespit edilen farklı görüşler aşağıda sıralanmıştır.

- Turizmin sektöründen elde edilen gelirlerin ekonomik büyümeyi arttırdığı,
- Ekonomik büyümenin turizm gelirini arttırdığı,
- Değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğu,
- Turizmin sektöründen elde edilen gelirler ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin bulunmadığı.

şeklinde birbirinden farklı sonuçlara da ulaşıldığı görülmektedir.

4.1. Araştırmanın Amacı

Türkiye, sahip olduğu coğrafya ile dört mevsimi bir arada yaşayan bir ülke olmasının yanı sıra köklü kültürel mirası ile dünyanın dört bir yanından hem tatil amaçlı hem kültürel amaçlı olarak her yıl milyonlarca turisti ağırlamaktadır. Sahip olduğu bu potansiyeli sayesinde turizm, ülkemizin en önemli gelir kalemlerinden biridir. Bu çalışmada Türkiye’de turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

4.2. Veri Seti

Çalışmada turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini değerlendirmek üzere Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYH) ve turizm gelirleri kullanılmıştır. Analiz dönemi 1980-2020 yılları arasında yıllık verilerden oluşmaktadır. Analizdeki kullanılan GSYH değişkeni 2009 bazlı GSYH deflatörü ile uyumlu TL cinsinden reel verilerdir. Buna karşılık turizm gelirleri TL cinsinden olmadığı için Kültür ve Turizm Bakanlığı internet sitesinden ABD Doları cinsinden alınmış, TCMB yıllara göre ortalama döviz kurları ile nominal Türk Lirası değerine ulaşılmıştır. Elde edilen veriler 2009 bazlı GSYH deflatörü kullanılarak reel değerlerine dönüştürülmüştür. Turizm gelirleri artışının GSYH artışı, yani ekonomik büyüme üzerindeki etkisini anlamak için bağımlı değişken olarak büyüme oranları, bağımsız değişken olarak turizm gelirleri seçilmiş olup, verilerin tamamı yıllık, değişim oranları ve reel olarak kullanılmıştır. Analizin başlangıç yılı olarak 1980 yılının seçilmesinin nedeni bugünkü modern anlamda turizm faaliyetlerinin 1980’li yıllardan itibaren başladığına dair sektörde var olan kanıdır. Ekonometrik analiz Eviews 10.0 paket programı kullanılarak yapılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenler; GSYH (Reel, Yıllık Değişim Oranları) ve TURGLR (Turizm Gelirleri, Reel, Yıllık Değişim Oranları) olarak ifade edilmiştir. Çalışmada ekonometrik analize konu

olan GSYH verileri ve turizm gelirleri değişkenlerinin yıllık değişme oranları kullanıldığından logaritmaları alınmamış ve mevsimsellikten arındırma işlemi yapılmamıştır.

4.3. Araştırmanın Yöntem ve Metodu

Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini anlamak için aşağıda yer alan (1) numaralı denklem kullanılmıştır;

$$GSYİH_t = \alpha_0 + \alpha_1 TURGLR_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen Ototegresif Gecikmesi Dağıtılmış Model (Autoregressive Distributed Lag, ARDL) modeli kullanılarak ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki uzun dönem ilişki belirlenmeye çalışılacaktır.

Modele ait ARDL formülü (2) nolu denklem yardımıyla gösterilmiştir;

$$GSYH_t = (TURGLR_t) \quad (2)$$
$$dGSYH_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} dGSYH_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} dTURGLR_{t-i} + \beta_3 GSYH_{t-1} + \beta_4 TURGLR_{t-1} + \varepsilon_t$$

2 numaralı denklemde kullanılan terimlerin açıklamaları aşağıda verilmiştir.

d: birinci fark işlemcisi,

β_0 : sabit terim,

β_1 ve β_2 : kısa dönemli ilişki,

β_3 ve β_4 : uzun dönem ilişkiyi ifade etmektedir

ARDL yönteminde kritik alt ve üst sınırların F istatistik değerinin altında kalması H_0 hipotezinin reddedilmesi ve ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasında uzun dönem ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Aksi durumda F istatistik değeri kritik sınırların altında kalırsa H_0 hipotezinin reddedilemeyeceği bu durumda ise seriler arasında uzun dönem ilişki olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

$$H_0 = \beta_3 = \beta_4 = 0$$

$$H_1 = \beta_3 \neq \beta_4 \neq 0$$

Serilerin uzun dönemde ilişkide olduğunun ortaya çıkması halinde, kısa dönem katsayı tahmini için Kısıtlanmamış Hata Düzeltme Modeli (Unrestricted Error Correction Models, UECM) denkleminin tahmini 3 numaralı denklem yardımıyla analiz edilmektedir.

$$dGSYH_t = c_0 + \sum_{i=1}^m c_{1i} dGSYH_{t-i} + \sum_{i=0}^n c_{2i} dTURGLR_{t-i} + \xi ecm_{t-1} + U'_t \quad (3)$$

Denklemde yer alan ecm_{t-1} , hata düzeltme katsayısı ve ξ ise turizm gelirlerinin değişkenler arasında uzun dönemde meydana gelen bir birimlik sapmanın ne kadar zamanda kapanacağını gösteren katsayıyı ifade etmektedir. Ecm katsayısının pozitif ve anlamsız çıkması bozulan dengenin tekrar eski haline gelemeyeceği ve aralarında istikrarsız bir ilişki olabileceği yorumuna ulaşmamızı sağlamaktadır.

Analize durağanlık testleri yapılarak başlanmıştır. Yapılan ekonometrik analizin ampirik bulgularının tutarlı olabilmesi için değişkenlerin durağanlık seviyelerinin bilinmesi gerekmektedir. Aksi takdirde geçerliliği olmayan ilişkileri içeren ekonometrik analizler ortaya çıkabilmektedir (Granger & Newbold, 1974:112).

Kullanılan serilerin I(0) düzeyinde veya I(1) birinci farkları alındığında durağan olmaları durumunda Johansen, Engle-Granger gibi eşbütünleşme yöntemleri kullanılabilir.

2001 yılında Pesaran vd. tarafından geliştirilen ve serilerin I(0) ve I(1) düzeyinde durağan olup olmadığına bakılmaksızın eşbütünleşme ilişkisini inceleyen Otopresif Gecikmesi Dağıtılmış Model (ARDL) serilerin durağanlık problemlerini ortadan kaldırmaktadır (Pesaran vd., 2001:290). Değişkenlerin birim kök testleri sonucunda I(2) düzeyde durağan olmadıkları görülmüş olup, bu nedenle çalışmamızda ARDL Sınır Testi kullanılmıştır.

4.4. Ekonometrik Bulgular

Çalışmada öncelikle kullanılan değişkenlere ait serilerin durağanlıkları incelenmiştir.

Tablo 1: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	PROB.	ADF Test İstatistiği	Kritik Değerler		
			%1	%5	%10
GSYH	0,0000	-6,716315	-4,205004	-3,526609	-3,194611
TURGLR	0,0045	-4,511488	-4,205004	-3,526609	-3,194611
Değişkenler	PROB.	PP Test İstatistiği	Kritik Değerler		
			%1	%5	%10
GSYH	0,0000	-6,900587	-4,205004	-3,526609	-3,194611
TURGLR	0,0045	-4,511488	-4,205004	-3,526609	-3,194611

(* Sabit ve Trendli Model)

Tablo 1 incelendiğinde sabit ve trendli olarak kullanılan GSYH ve turizm gelir serileri ADF ve PP birim kök testlerine göre düzey değerlerinde durağan çıkmaktadır. Serilerin I(0) durağan çıkması nedeniyle Pesaran vd. çalışmasında belirlenen kritik alt ve üst sınırlar I(0) ve I(1) temelli olduğundan ARDL sınır testi uygulanarak seriler arasındaki eş bütünleşme ilişkisi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tablo 2: Optimum Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Gecikme Uzunluğu	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-2.663.866	NA	374639,9	18,50942	18,60372	18,53895
1	-2.582.409	14,60606*	281881,5*	18,22351	18,50640*	18,31211
2	-2.571.014	1,886036	345238,9	18,42079	18,89227	18,56845
3	-2.539.479	4,784604	370589,2	18,47917	19,13924	18,68589
4	-2.478.399	8,424866	327866,2	18,33379	19,18245	18,59958
5	-2.456.727	2,690354	386236,3	18,46018	19,49744	18,78504
6	-2.446.012	1,182268	500548,2	18,66215	19,88801	19,04608
7	-2.398.650	4,572918	517582,9	18,61138	20,02582	19,05437
8	-2.348.084	4,184789	543289,4	18,53851	20,14155	19,04056
9	-2.289.061	4,070518	566996,3	18,40732	20,19895	18,96844
10	-2.212.460	4,226275	566796,0	18,15490	20,13512	18,77508
11	-2.094.435	4,883787	482915,0	17,61680*	19,78561	18,29604*
12	-2.083.105	0,312568	1083671,	17,81452	20,17192	18,55283

Tablo 2 ARDL sınır testine ait optimum gecikme uzunluklarının tahmin sonuçlarını göstermektedir. Optimum gecikme uzunluklarının belirlenmesi amacıyla Hannan-Quinn (HQ), Schwarz Information (SIC), Akaike Information (AIC), Final Prediction Error (FPE) ve Likelihood Ratio (LR) olmak üzere 5 farklı bilgi kriteri kullanılarak 12 gecikmeye kadar bakılmıştır. Tablo 2’de iki bilgi kriteri (AIC ve HQ) açısından gecikme uzunluğu 11, üç bilgi kriteri açısından (LR, FPE ve SC) en uygun gecikme uzunluğu 1 olarak bulunmuştur.

Bilgi seçim kriterlerinin işaret ettiği optimum gecikme uzunluğunda kurulan ARDL modelinde değişen varyans ve otokorelasyon sorunuyla karşılaşmıştır. Bu nedenle 4 gecikme uzunluğunda ARDL modeli kurulmuştur.

Tablo 3: ARDL Sınır Testi ve Kritik Değerler

ARDL Sınır Testi Sonuçları		
Tahmin Edilen Eşitlik	GSYH=f(TURGLR)	
F İstatistiği	3,787527	
Optimum Gecikme Uzunluğu	ARDL(2,3)	
Kritik Değerler	Alt Sınır	Üst Sınır
%10	2,44	3,28
%5	3,15	4,11 4,92
%1	4,81	6,02

Tahmin edilen 4 gecikme uzunluğu tahmin edilen ARDL modeli kurulduktan sonra eşbütünleşme sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir. Uzun dönemli ilişki olmadığını ifade eden H_0 alternatif hipoteze karşı sınanmış ve sonuçları tabloda görülmektedir. Buna göre turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerinin hesaplanan F istatistik değerinin %10 anlamlılık düzeyinde Peseran vd. (2001) tarafından belirlenen kritik değerlerden büyük olması, H_0 hipotezin reddedilerek seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını göstermektedir. Bu durumda %10 anlamlılık düzeylerinde turizm gelirleri ve GSYH arasında uzun dönemde ilişkinin varlığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 4: ARDL Sınır Testi Uyumluluk Testi Sonuçları

Uyumluluk Testi Sonuçları	
Breusch-Godfrey Seri Korelasyon LM Testi Olasılık Değeri	0,6650
Olasılık Değeri	0,6006
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi Olasılık Değeri	0,6067
Olasılık Değeri	0,5602
Jarque-Bera Normallik Testi Olasılık Değeri	1,769219
Olasılık Değeri	0,412875
Ramsey Reset Testi	0,0250

Tablo 4 kurulan ARDL modelinin uyumluluk ve tanımlayıcı testlerini içermektedir. Modelin sınanıldığı Değişen Varyans ve Otokorelasyon testlerinde modelin sorunsuz olduğu ayrıca Ramsey Reset Testi kurulan modelde fonksiyonel form belirleme hatası bulunmadığını göstermektedir. Son olarak Jarque-Bera Normallik test sonucu olasılık (Prob.) değerinin 0.05'ten büyük olması hata terimlerinin normal dağıldığına işaret etmektedir.

Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı anlaşıldıktan sonra GSYH ile turizm gelirlerinin kısa ve uzun dönemli dinamiklerini belirlemek amacıyla ARDL modelinin katsayıları yorumlanmıştır. Tablo 5 ve Tablo 6 uzun dönem tahmin sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 5: ARDL (2,3) Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık (Prob.)
GSYH(-1)*	-0,520318	0,189050	-2,752279	0,0097
TURGLR(-1)	0,010703	0,006169	1,734985	0,0924
D(GSYH(-1))	-0,275636	0,164404	-1,676576	0,1034
D(TURGLR)	-0,008815	0,007974	-1,105489	0,2772
D(TURGLR(-1))	0,018503	0,008078	-2,290623	0,0287
D(TURGLR(-2))	-0,010672	0,007535	-1,416401	0,1663

Kurulan ARDL (2,3) modeli yardımıyla uzun dönem katsayıları Tablo 6'da gösterilmektedir. Uzun dönem katsayılarının olasılık değerine göre %5 ve %10 önem seviyesine göre anlamlı olduğu sonucuna varılmaktadır. Katsayının işaretine bakarak turizm gelirlerinin GSYH üzerinde pozitif etkili olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 6: ARDL (2,3) Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	t-istatistik	Olasılık
TURGLR	0,020570	2,232495	0,0327

EC = GSYH - (0,0205*TURGLR) şeklinde formüle edilen turizm gelirlerinin katsayısına bakıldığında turizm gelirlerinde meydana gelen %1 oranında artışın GSYH üzerinde uzun dönemde %0,02 oranında artış oluşturabileceği görülmektedir.

Tablo 7: ARDL (2,3) Kısa Dönem Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	t-istatistik	Olasılık
GSYH(-1)	-0,003880	-0,549575	0,0983
D(TURGLR)	-0,008815	-1,145157	0,2606
D(TURGLR(-1))	-0,018503	-2,406767	0,0220
D(TURGLR(-2))	-0,010672	-1,445386	0,1581
COINTEQ(-1)	-0,520318	-2,794955	0,0087

Serilerin uzun dönem tahminleri yapıldıktan sonra kısa dönem tahmin sonuçları Tablo 7'de görülmektedir. Hata düzeltme katsayısının 1'den küçük ve (-) işaretli olması veya olasılık değerinin 0.05 kritik değerden küçük olması hata düzeltme mekanizmasının çalıştığını göstermektedir. Ayrıca ekonomide meydana gelebilecek herhangi bir şok karşısında meydana gelen bir birimlik sapmanın 1,92 (1/0.520 =1,9) dönem sonrasında uzun dönem dengesine ulaşacağı görülmektedir. Başka bir deyişle değişkenler arasında uzun dönemde meydana gelen bir birimlik sapmanın bir sonraki dönemde %52 oranında azaldığı görülmektedir.

Kısa dönem katsayı sonuçlarına bakmak için yapılan analizde (*p-value incompatible with t-bounds distribution) test istatistiğinin güvenli olduğu ancak standart t dağılımına uymadığından parametre değerinin güvensiz olduğu görülmektedir. Bu nedenle t istatistiği sınır testi sonuçları Tablo 8'de verilmiştir.

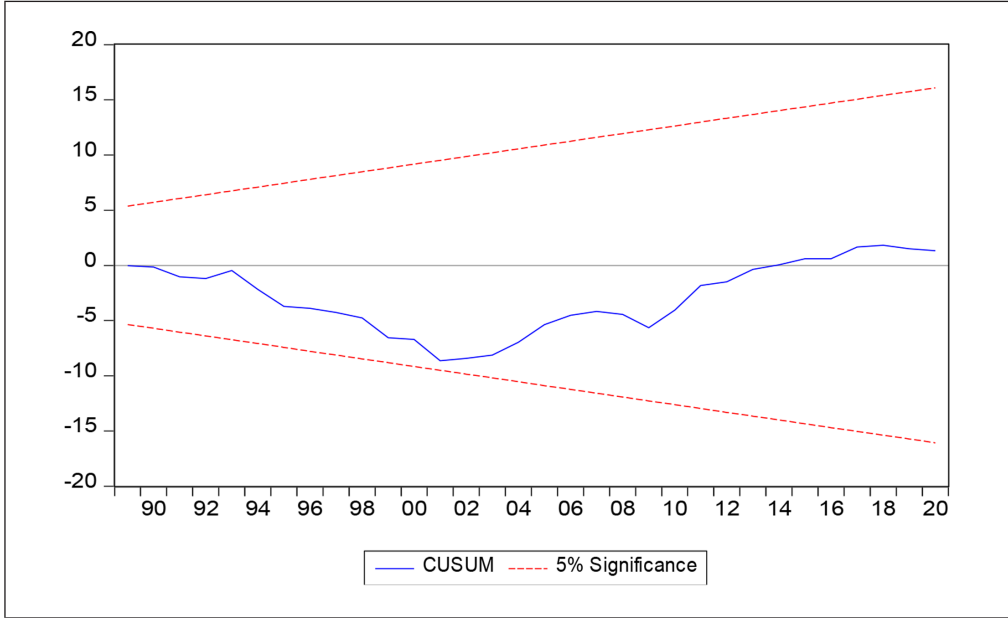
Tablo 8: t Sınır İstatistiği Sonuçları

Test İstatistikleri	Değer	Kritik Değer	I(0)	I(1)
t- İstatistik	-2,752279	%10	-1,62	-2,28
		%5	-1,95	-2,6
		%1	-2,58	-3,22

Tablo 8’de t istatistik değerleri ve kritik değer katsayılarının karşılaştırılması sonucunda (-) değerler aldıklarından mutlak değeri alındığında t istatistik değerinin %5 ve %10 kritik değerlerinden büyük olması seriler arasında bulunan eşbütünlüğe ilişkisinin varlığını doğrulamaktadır.

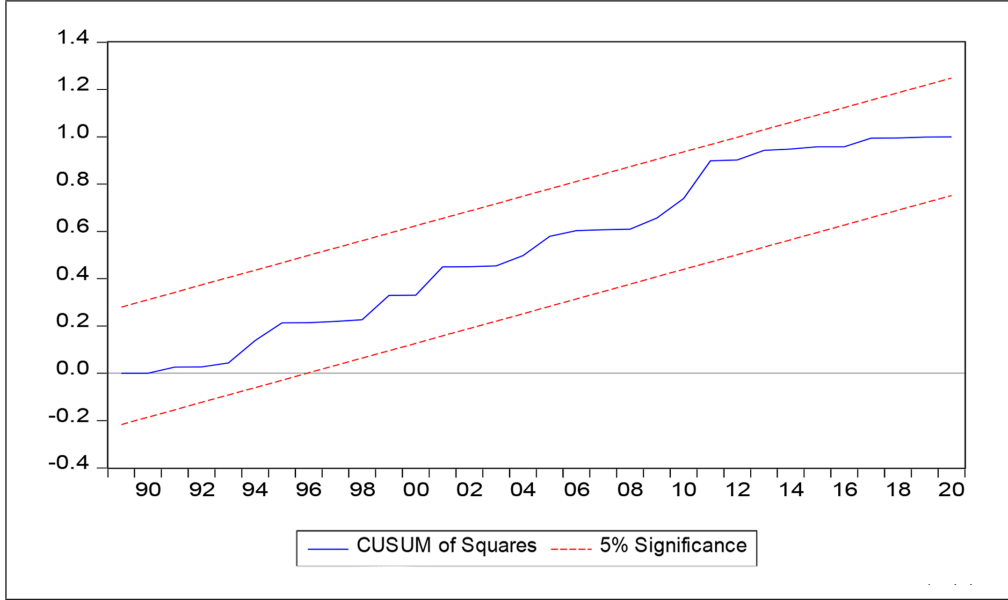
Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerine etkilerinin incelendiği bu çalışmada Türkiye’de farklı yıllarda meydana gelen yapısal değişimlerin oluşturabileceği yapısal kırılmaların muhtemel olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle Brown vd. (1975) yaptığı çalışma ile önerdikleri kısa ve uzun dönemde katsayıların uygun olup olmadığını test edilmesi amacıyla Cumulative Sum (CUSUM) ve Cumulative Sum of Squares (CUSUMSQ) testlerinden yararlanmak faydalı olacaktır (Bulut & Aykırı, 2018:555).

Şekil 1: Cusum Testi

CUSUM ve CUSUMSQ test istatistiklerinin Şekil 1 ve Şekil 2’de görüldüğü üzere parametre tahmini çizgisinin %5 anlamlılık seviyesinde kritik sınırları aşmadığı başka bir ifadeyle mavi çizgilerin sınır içerisinde yer aldığı ve birbirlerini kesmedikleri görülmektedir. Bu durum GSYİH ile turizm gelirlerinin araştırma dönemleri içerisinde istikrarlı olduğunu ve kurulan modelin anlamlı olduğunu göstermektedir.

Şekil 2: CusumSQ Testi

5. Sonuç

Turizm hareketleri bölgede yaşayan bireylerin gelirlerini artırarak refah düzeyine olumlu etki ederken, turizm yatırımları ve gelirleri ekonomilerin büyüme potansiyelleri üzerinde pozitif yansımalar gösterebilmektedir. Bu bağlamda insan kaynakları ve altyapı yatırımları üzerinde ciddi gelişmelere sebep olan turizm sektörü, özellikle gelişmekte olan ülkelerin aynı zamanda döviz geliri elde edebilmesi bakımından önemli bir endüstridir. İstihdama olan katkısı ve gelir yaratıcı etkisi gibi sosyal fonksiyonlara sahip olan turizm sektörü her geçen daha da önemli hale gelmektedir.

Turizm sektörünün döviz geliri getirici etkisi özellikle kriz dönemlerinde ülke ekonomilerine önemli katkılar yapmaktadır. Bu durum özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde hayati derecede önem taşımakta ve ödemeler dengesinde yaşanan açıkların kapatılmasında turizm sektöründen sağlanan döviz girdileri önemli bir paya sahip olmaktadır.

Çalışmanın analiz dönemi içerisinde yer alan ve olumsuz etkileri hâlâ daha devam eden Covid-19 Pandemisi tüm Dünya'daki turizm faaliyetlerini durma noktasına getirmiştir. Ülkeye turist gelmemesi neticesinde gelirlerinin büyük kısmını turizm faaliyetlerinden sağlayan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler oldukça olumsuz etkilenmiştir. Turizm sektörü sadece konaklama ve yiyecek-içecek faaliyetlerinden değil aynı zamanda ulaştırma faaliyetlerinden de oluşmaktadır. Özellikle havayolu taşımacılığının durma noktasına gelmiş olması sektörü oldukça olumsuz etkilerken bu durum makroekonomik değişkenlere de olumsuz yansımıştır.

Son dönemlerde Orta Asya ülkelerinde yaşanan gelişmeler, özellikle Azerbaycan ve Ermenistan arasında varılan antlaşmada Azerbaycan-Nahcivan arasına yapılması planlanan

karayolu bağlantısının gerçekleşmesi halinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile oluşacak turizm faaliyetlerinde gelecekte önemli bir artış olacağı beklenmektedir. Bu yönde çalışmalar yapılması Türkiye'nin turizm sektörüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Türkiye'nin mevcut turizm potansiyelini büyümesi ve turizm gelirleri ile kişi başı turizm harcamalarını artırmaya yönelik politikalar üretmesi, döviz girdileri yoluyla cari açık sorununa önemli katkılar sağladığı gibi sürdürülebilir büyüme için de önemli bir dinamik oluşturabilir. Bu bağlamda kültürel, tarih ve doğa turizmi gibi alanlarda yatırımların artırılarak çeşitlendirilmesi bölgesel gelişmişliğe katkı sunabileceği gibi büyüme üzerinde de uzun dönemli önemli pozitif katkılar ve etkileşimler sağlayabilecektir.

Ekonometrik analiz sonucunda turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında hem kısa hem de uzun dönemde varlığı ispatlanan ilişki turizm gelirlerinin ekonomik büyüme açısından önemini göstermektedir. Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemdeki etkisi küçük olarak bulunmuş olsa da pozitif ve anlamlıdır. Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeyi sağlayacak her türlü olumlu katkının önemli olması nedeniyle turizm gelirlerinin artırılabilmesi ekonomik büyümeye olumlu bir katkıda bulunması açısından önemlidir. Turizm gelirlerinin ekonomide yarattığı bir diğer olumlu katkı ise şoklar konusundadır. Bir birimlik sapmanın kısa bir dönem sonrasında dengeye gelmesi turizm gelirlerinin önemini gösteren bir diğer sonuç olmuştur. Değişkenler arasında meydana gelen sapma bir sonraki dönemde yarı yarıya azalmakta böylelikle sapmanın olumsuzlukları kısa bir sürede ortadan kalkmaktadır.

Katkı Oranı Beyanı

Bu çalışma yazarların eşit oranda katkıda bulunmasıyla hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmanın verilerinin toplanması, hazırlanması ve yorumlanması aşamalarında yazarlar herhangi bir kurum ve kuruluştan maddi ve/veya manevi destek almamıştır. Bu çalışmanın hazırlanması ve yayınlanması sürecinde yazarlar herhangi bir maddi çıkar gözetmemiştir. Yazarların çalışmayı etkileyebilecek herhangi bir kurum ve kuruluş ile ilişkisi bulunmamaktadır. Yazarların bireysel ve toplu biçimde çıkar çatışması yaratacak herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Akman, A. D. (2007). Turizm gelişmesinin yarattığı doğal ve kültürel değişimler: Kaş örneği (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Algan, N. & Gencer, S. (2015). Türkiye'de turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisi: Yapısal kırılmalı eşbütünleşme testinden bulgular. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24(1), 31-44.
- Altuner, A. (2019). Turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği (1969-2018). Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi, 3(2), 114-133.
- Altınışık, İ. (2020). Turizme ekonomik bakış. İçinde F. A. Bilge, A. Cabi (ed.), Turizm türlerine profesyonel yaklaşım (ss. 21-39). Ankara: Sage Yayınları.

- Arslan, E. & Çetiner, T. (2020). Turizm geliri döviz kuru ilişkisi: Türkiye örneği (2008-2019). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi, 23(1), 1-17.
- Arslantürk, Y., Balcılar, M. & Özdemir, Z. A. (2011). Time varying linkages between tourism receipts and economic growth in a small open economy. *Economic Modelling*, (28), 664-671.
- Aslan, A. (2008). Türkiye’de ekonomik büyüme ve turizm ilişkisi üzerine ekonometrik analiz. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(24), 1-12.
- Ataman, D. (2019). Mardin halkının turizmin etkilerine yönelik algıları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bahar, O. (2006). Turizm sektörünün Türkiye’nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi: VAR analizi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 137-150.
- Bahar, O. & Bozkurt, K. (2010). Gelişmekte olan ülkelerde turizm-ekonomik büyüme ilişkisi: Dinamik panel veri analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 255-265.
- Baki, Ü. (2008). Sürdürülebilir kalkınma kapsamında Kars ilinin ekonomik kaynaklarının değerlendirilmesi: Turizm sektörü örneği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balaguer, J. & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: The Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884.
- Balıkcıoğlu, E. & Oktay, K. (2015). Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisinin kamu politikaları doğrultusunda değerlendirilmesi. *Sosyoekonomi*, 23(25), 113-125.
- Ballı, E., Sigeze, Ç. & Coşkun, N. (2020). Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki doğrusal olmayan nedensellik ilişkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 97-117.
- Barutçugül, İ. (1989). Turizm işletmeciliği. İstanbul: Beta Basın Yayın Dağıtım.
- Bayer, Z. (1992). Turizme giriş. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları.
- Bozkurt, E. & Topçuoğlu, Ö. (2013). Türkiye’de ekonomik büyüme turizm ilişkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, (7), 91-105.
- Bulut, Ö. U. & Aykırı, M. (2018). Sıcak para hareketleri bileşenlerinin istikrarlılığı. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(18), 539-560.
- Chou, M. C. (2013). Does tourism development promote economic growth in transition countries? A panel data analysis. *Economic Modelling*, 33, 226-232.
- Çınar, M. & Ülker, B. (2018). The long-run relationship between economic growth and tourism revenue: The case of Turkey and TRNC. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(2), 592-602.
- Çoban, B., Firuzan, E. & Oğuzhan, A. (2018). Farklı varyanslık ve yapısal kırılmalar altında ekonomik büyüme ile turizm ilişkisinin incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 319-337.
- Çoban, O. & Özcan, C. C. (2013). Türkiye’de turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: Nedensellik analizi (1963-2010). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 243-261.
- Denk, E. (2018). Genel turizm. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Erzurum Meslek Yüksekokulu.
- Dereli, D. D. & Akış, E. (2019). Türkiye’de turizm gelirleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin analizi (1970-2016). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(2), 467-477.
- Doğan, H. Z. (2004). Turizmin sosyo-kültürel değerleri. Ankara: Detay Yayıncılık.

- Dritsakis, N. (2012). Tourism development and economic growth in seven Mediterranean countries: A panel data approach. *Tourism Economics*, 18(4), 801-816.
- Dücan, E., Şit, M. & Şentürk, M. (2015). Ekonomik büyümeye bir katkı bağlamında turizm gelirleri: Bir panel veri uygulaması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 1-14.
- Esen, E. & Özata, E. (2015). Turizmin ekonomik büyümeye etkisi: Turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye için geçerliğinin ARDL modeli ile analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 43-58.
- Furmolly, A. W. & Uludağ, B. K. (2018). Turizmin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisi (1963-2015). *Jomat Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi*, 3(1), 11-22.
- Gövdeli, T. (2018). Türkiye’de turizm, ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisi: Maki Eşbütünleşme ve Bootstrap nedensellik analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 571-586.
- Granger, C. W. J. & Newbold, P. (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics*, 2(2), 111-120.
- Hepaktan, C. E. & Çınar, S. (2010). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 135-154.
- İçöz, O. (2005). *Turizm ekonomisi*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- İçöz, O. & Kozak, M. (2002). *Turizm ekonomisi*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Karaçor, Z. & Konya, S. (2017). Türkiye’de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisini incelenmesi üzerine ampirik bir uygulama. *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3(14), 104-116.
- Kırca, M., Canbay, Ş., Türkay, K., Yelman, E. & Pıralı, K. (2019). Türkiye’de uluslararası turizm talebi ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiler: 1995-2017 dönemi. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 2(2), 48-68.
- Kızılgöl, Ö. & Erbaykal, E. (2008). Türkiye’de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisi: Bir nedensellik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 351-360.
- Kolit, Ö. (2019). Bölgesel kalkınmada turizmin etkisi: Konya örneği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, M. (2001). Orman kaynaklarında doğa turizmi etkinliklerinin ekonomik çözümlenmeleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, (2), 111-134.
- Koyuncu, T. (2014). Turizm sektörünün Türkiye’nin makroekonomik performansına katkısı: Ekonometrik bir çözümleme. *International Conference in Economics*, 03-05 Eylül, Czech Republic, Bildiri Kitabı, 1-14.
- Kozak, N. (2012). Boş zaman değerlendirme şekilleri. İçinde N. Kozak, M. Akoğlan Kozak (ed.), *Genel turizm bilgisi* (ss. 8-11). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Kozak, N., Kozak Akoğlan, M. & Kozak, M. (2009). *Genel turizm ilkeler ve kavramlar*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Olalı, H. & Timur, A. (1986). *Turizmin Türk ekonomisindeki yeri*. İzmir: Ofis Ticaret Matbaacılık.
- Ongan, S. & Demiröz, D. M. (2005). The contribution of tourism to the long-run Turkish economic growth. *Journal of Economics*, 53(9), 880-894.

- Pata, U. K. (2020). Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bootstrap ARDL yaklaşımı ve asimetric nedensellik testi ile sektörel bir analiz. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22(2), 590-611.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. Journal of Applied Econometrics, 16(3), 289-326.
- Polat, E. & Günay, S. (2012). Türkiye’de turizm ve ihracat gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin testi: Eşbütünleşme ve nedensellik analizi. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 16(2), 204-211.
- Saçık, S. Y., Akar, G. & Gülmez, Z. (2019). Turizm gelirlerinin cari işlemler dengesi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (42), 303-316.
- Sarıdoğan, H. Ö. (2020). Turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye için yapısal kırılmalı birim kök ve eşbütünleşme analizi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 15(3), 829-848.
- Şahin, B. E. (2018). Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki (1980-2016). Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 16(3), 239-253.
- Şahin, D. (2017). Akdeniz ülkelerinde turizm ve ekonomik büyüme ilişkisinin analizi. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(14), 115-124.
- Şit, M. (2016). Türkiye’de turizm sektörünün istihdama katkısı. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 7(1), 101-117.
- Tandoğan, D. & Genç, M. C. (2016). Türkiye’de turizm ve ticari açıklık arasındaki ilişki: Toda ve Yamamoto nedensellik yaklaşımı. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12(1), 59-70.
- Usta, Ö. (2016). Turizm, genel ve yapısal yaklaşım. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Uysal, D., Erdoğan, S. & Mucuk, M. (2004). Türkiye’de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki (1992-2003). Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (8), 163-170.
- Ürger, S. (1992). Genel turizm bilgisi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelciliği Yüksek Okulu Yayını.
- Yağcı, Ö. (2003). Turizm ekonomisi. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yavuz, N. Ç. (2006). Türkiye’de turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisinin testi: Yapısal kırılma ve nedensellik analizi. Doğu Üniversitesi Dergisi, 7(2), 162-171.
- Yıldırım, J. & Öcal, N. (2004). Tourism and economic growth in Turkey. Ekonomik Yaklaşım, 15(52-53), 131-141.
- Yurtkuran, S. (2020). Türkiye’de turizmin ve finansal gelişmenin ekonomik büyümeye katkısı: Turizme dayalı büyüme hipotezi analizi. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(5), 1531-1542.

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

With this study, it is aimed to evaluate the impact of the tourism revenues on the Turkey's economic growth. In the econometric analysis phase of the study covering 1980-2020, an econometric model was created using Gross Domestic Product (GDP) and tourism revenues to represent tourism. In the model created, the relationship between tourism revenues and GDP was examined with the help of ARDL cointegration analysis.

Literature Review

In the studies in the literature, a significant relationship was found between economic growth and tourism revenues in general. According to the results of the analysis, tourism revenues generally affect economic growth positively. The results obtained from the study and the results obtained from most of the studies in the literature are compatible with each other.

What distinguishes the study from other studies is that it is included in the analysis period of the Covid-19 pandemic, which started in China on December 1, 2019 and affected the whole world. In this way, the effects of the pandemic on Turkish tourism were analyzed empirically.

Methodology

The study is based on econometric analysis. The aim of the study is to determine whether the tourism potential of Turkey in terms of tourism has an effect on its economic growth, and if so, what the degree of the effect is. By using the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model developed by Pesaran et al. (2001) the long-term relationship between economic growth and tourism revenues has been tried to be determined. In the study, Gross Domestic Product (GDP) and tourism revenues were used to evaluate the impact of tourism revenues on economic growth. The analysis period consists of annual data between 1980 and 2020. The GDP variable used in the analysis is real data in Turkish Lira compatible with the 2009-based GDP deflator. On the other hand, since tourism revenues are not in Turkish Lira, they were obtained in US Dollars from the website of the Ministry of Culture and Tourism, and the nominal Turkish Lira value was reached with the average exchange rates of the CBRT over the years. The data obtained were converted to real values using the 2009-based GDP deflator. In order to understand the effect of the increase in tourism revenues on GDP growth, that is, economic growth, growth rates were chosen as the dependent variable, tourism revenues were selected as the independent variable, and all the data were used as annual, change rates and real terms. Econometric analysis was performed using the Eviews 10.0 package program.

GDP and tourism income series, which are used as fixed and trendy, are stationary in level values according to ADF and PP unit root tests. Since the series were $I(0)$ stationary, ARDL bound test was applied to determine the cointegration relationship between the series. In order to determine the optimum lag lengths, up to 12 lags were examined using 5 different information criteria: Hannan-Quinn (HQ), Schwarz Information (SIC), Akaike Information (AIC), Final Prediction Error (FPE) and Likelihood Ratio (LR). The lag length was found to be 11 for two information criteria (AIC and HQ), and 1 for the three information criteria (LR, FPE

and SC). The problem of varying variance and autocorrelation was encountered in the ARDL model, which was established at the optimum lag length indicated by the information selection criteria. For this reason, ARDL model with 4 lag lengths was established.

After the ARDL model with estimated 4 lag lengths was established, it was tested against the H_0 alternative hypothesis, which states that there is no long-term relationship. It has emerged as a result of the existence of a long-term relationship between tourism revenues and GDP at 10% significance levels. After determining the cointegration relationship, the coefficients of the ARDL model were interpreted in order to determine the short- and long-term dynamics of GDP and tourism revenues. It was concluded that the long-term coefficients were significant according to the probability value of 5% and 10% according to the significance level. It has been observed that a 1% increase in tourism revenues can create an increase of 0.02% on the GDP in the long run. It is seen that a unit deviation in the face of any shock that may occur in the economy will reach the long-term equilibrium after 1.92 ($1/0.520 = 1.9$). In other words, it was determined that the one-unit deviation between the variables in the long run decreased by 52% in the next period.

Looking at the coefficient of tourism revenues in the long term as a result of the interpretation of the long and short term coefficients, it has been determined that a 1% increase in tourism revenues creates a 0.02% increase in GDP in the long term.

Results and Conclusions

Turkey's enlargement of its current tourism potential and its policies to increase tourism revenues and per capita tourism expenditures can create an important dynamic for sustainable growth as well as making significant contributions to the current account deficit problem through foreign currency inflows.